

УДК 2-284:271.2(091)

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.1.2>**Кисляк Леся Несторівна,***кандидат філологічних наук,**старший викладач кафедри загальноправових та гуманітарних дисциплін**Івано-Франківського навчально-наукового юридичного інституту**Національного університету «Одеська юридична академія»,**orcid.org/0000-0001-7552-9134**kyslyak.lesya73@gmail.com***Коваль Іван Васильович,***кандидат політичних наук,**доцент кафедри загальноправових та гуманітарних дисциплін**Івано-Франківського навчально-наукового юридичного інституту**Національного університету «Одеська юридична академія»,**orcid.org/0009-0003-8839-244X**koval.ivan.if@gmail.com***Кучера Анна Миколаївна,***кандидат філологічних наук,**доцент кафедри іноземних мов**Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника**orcid.org/0000-0002-8201-577X**mixa099@ukr.net*

ІСТОРИЧНЕ КОРИННЯ «РУСЬКОГО МІРА» В ДЕРЖАВНИЦЬКІЙ ТРАДИЦІЙ МОСКОВСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я

У статті розглянуто процес виникнення та розвитку Російської православної церкви як важливого фактора формування доктрини «русського міра». Розкрито етапи становлення та утвердження православ'я в Московському князівстві, проголошення митрополичого та патріарших статусів. Акцентовується увага на те, що саме Церква Київської Русі поширила на російських землях православну віру. Приймавши християнство в 988 році, за князя Володимира Київська Русь стала державою, в якій під впливом Візантійської та Європейської цивілізацій дуже швидко розвивались освіта, писемність, наука та культура.

Наголошено на тому, що християнізація московських земель проходила дуже повільно і важко у зв'язку із низкою об'єктивних причин. Звертається увага, що у зв'язку із навалою монголо-татар на Київську Русь, захопленням Києва у 1240 році та посиленням Московського князівства, згідно з рішенням Константинопольського патріаршого собору 1354 року було санкціоновано переселення Руської митрополії до Володимира-на-Клязьмі.

У статті вказано, що Московська влада була зацікавлена на перенесення митрополичого центру до Москви та активно сприяла у цьому процесі своїм ієрархам. Використовуючи різноманітні форми і методи – підкуп, обман, фальсифікацію, залякування – московські царі досягали своїх цілей спочатку утвердження Московської митрополії, а потім і Московського патріархату.

Звертається увага, що з грубим порушенням канонічного права було проведено приєднання до Московського патріархату Київської митрополії.

Характеризується вплив Люблінської унії 1569 року та Переяславської ради 1654 року на послаблення Київської митрополії, які привели до неканонічного захоплення Київської та Чернігівської єпархій.

Особлива увага звертається на церковну реформу Петра I та роль українських учених С. Яворського та Ф. Прокоповича на її проведення та їхній вплив на державотворчі процеси Російської імперії. Ліквідація титулу патріарха та проголошення главою Російської церкви «Святейшого синоду», який очолював імператор Петро I, свідчило про підпорядкування церкви державі й управління церквою здійснював державний інститут. Такий стан російського церковного життя тривав аж до 1917 року. Саме за Петра I було закладено фундаментальні ідеї доктрини «русського міра».

У статті доведено, що Російська православна церква виникла від своєї матері – Київського патріархату. Підкреслено величезний вплив на розвиток російської церкви українського духовенства та українських учених-теологів.

За Петра I порушено було навіть таємницю сповіді. Тепер священники перетворювались на агентів таємних служб.

Ключові слова: митрополія, патріархат, «руський мір», синод, Російська православна церква, цезарепапізм.

Kyslyak Lesya,

Candidate of Philological Sciences

*Senior Lecturer at the Department of General Law and Humanities
of Ivano-Frankivsk Educational and Scientific Law Institute
of the National University “Odesa Law Academy”*

orcid.org/0000-0001-7552-9134

kyslyak.lesya73@gmail.com

Koval Ivan,

Candidate of Political Sciences,

*Associate Professor at the Department of General Law and Humanities
of Ivano-Frankivsk Educational and Scientific Law Institute
of the National University “Odesa Law Academy”*

orcid.org/0009-0003-8839-244X

koval.ivan.if@gmail.com

Kuchera Anna,

Candidate of Philological Sciences

*Associate Professor at the Foreign Languages Department
of Vasyl Stefanyk Psecarpathian National University*

orcid.org/0000-0002-8201-577X

mixa099@ukr.net

HISTORICAL ROOTS OF THE “RUSSIAN WORLD” IN THE STATE TRADITION OF THE MOSCOW ORTHODOS

The article examines the process of the emergence and development of the Russian Orthodox Church as an important factor in the formation of the doctrine of the “Russian world”. The stages of the formation and establishment of Orthodoxy in the Moscow principality, the proclamation of metropolitan and patriarchal statuses are revealed. Attention is focused on the fact that it was the Church of Kyivan Rus that spread the Orthodox faith in Russian lands. Having adopted Christianity in 988 under Prince Volodymyr, Kyivan Rus became a state, in which under the influence of Byzantine and European civilizations, education, writing, science and culture developed very quickly.

It is emphasized that the Christianization of Moscow lands was very slow and difficult due to a number of objective reasons. It should be noted that in connection with the Mongol-Tatar invasion of Kyivan Rus, the capture of Kyiv in 1240 and the strengthening of the Moscow principality, according to the decision of the Patriarchal Council of Constantinople in 1354, the relocation of the Russian Metropolis to Volodymyr-on-Klyazma was authorized.

The article indicates that the Moscow authorities were interested in the transfer of the metropolitan center to Moscow and actively assisted their hierarchs in this process. Using various forms and methods: bribery, deception, falsification, intimidation, the Muscovite tsars achieved their goals, first the establishment of the Moscow Metropolis, and then the Moscow Patriarchate.

Attention is drawn to the fact that the proclamation of the Moscow Patriarchate was carried out in gross violation of canon law, and the annexation of the Kyiv Metropolitanate to the Moscow Patriarchate.

The impact of the Lublin Union of 1569 and the Pereyaslav Council of 1654 on the weakening of the Kyiv Metropolitanate, which led to the non-canonical capture of the Kyiv and Chernihiv dioceses, is characterized.

Special attention is paid to the church reform of Peter I and the role of Ukrainian scientists S. Yavorskyi and F. Prokopovych in its implementation and their influence on the state-building processes of the Russian Empire.

The abolition of the title of patriarch and the proclamation of the head of the Russian Church by the “Holy Synod”, headed by Emperor Peter I, testified to the subordination of the church to the state and the management of the church was carried out by a state institution. This state of Russian Church life lasted until 1917. It was under Peter I that the fundamental ideas of the doctrine of the “Russian world” were laid.

The article proves that the Russian Orthodox Church arose from its mother, the Kyiv Patriarchate. The enormous influence of the Ukrainian clergy and Ukrainian theologians on the development of the Russian Church is emphasized.

Under Peter I, even the secret of confession was violated. Now the priests were turning into secret service agents.

Key words: metropolis, patriarchate, “Russian world”, synod, Russian Orthodox Church, Caesarepapism.

Постановка проблеми та її актуальність.

Після визволення Київщини навесні 2022 року відкрились жахіття злочинів російських військових у Бучі, Ірпені, Гостомелі та інших населених пунктах. Масмедіа, поширивши картину злочинів, викликали здивування громадянських суспільств цивілізованого світу. Дивною і водночас злочинною виявилась позиція в цій агресивній війні глави РПЦ патріарха Кирила, який підтримував вторгнення російської армії в Україну, що є свідченням тотальної залежності російської церкви від кремлівської влади В. Путіна.

Актуальністю дослідження є висвітлення причини і коріння походження злочинної діяльності посібників кремлівського режиму, який спирається на підтримку Російської православної церкви та доктрину «руського міра».

Аналіз досліджень та публікацій. Основними джерелами для написання статті послужили монографії І. Огієнка «Українська церква» та С. Плохія «Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії», а також дослідження українських учених, релігієзнавців Л. Филипович, Ю. Запорожця, С. Здіорука, Т. Євсєєвої, Д. Горєвого, А. Колодного, П. Сауха та інших.

Мета статті. Метою пропонованої статті є висвітлення особливостей генези та розвитку російського православ'я, його відмінних рис від Української церкви.

Під час написання статті були використані діалектичний, структурно-функціональний, системний, історико-порівняльний методи, а також загальнологічні: аналіз і синтез, дедукція та індукція, абстрагування та ін.

Виклад основного матеріалу. Прийняття християнства у Київській Русі Володимиром Великим у 988 році було значним цивілізаційним поступом нашої держави. Українська церква була тісно пов'язана зі своїм народом і ця єдність надавала йому сили і духу.

Відомий український учений І. Огієнко зазначає, що високий духовний і культурний

стан Української Церкви не міг не вплинути на сусідні православні церкви і насамперед на найближчу нам Церкву, Московську (Огієнко, 1993, с. 87).

Поширення християнства в Київській Русі сприяло розвитку освіти, науки, культури. Уже за князя Володимира Великого були створені перші школи при церквах і монастирях. У 1054 р. відбувся розкол християнської церкви на православ'я та католицизм. Українська церква, яка отримала віру з Константинополя, зберегла свою самобутність і поєднання своїх традицій і звичаїв у новій вірі. Рівність, яка існувала у православ'ї, сприяла поширенню і розвитку церкви, оскільки Константинопольський патріарх був тільки перший серед рівних, на відміну від всевладдя Папи Римського в католицизмі.

Українська церква була довгий час духовно й на першому місці серед усіх слов'янських церков (Огієнко, 1993, с. 88).

Нищівним ударом по Київській Русі була навала монгольського іга 1238–1240 рр. Захоплення Києва в 1240 р. монголо-татарами позначилось насамперед на діяльності Київської митрополії. Після загибелі митрополита Іосифа митрополит Максим переніс свою резиденцію поближче до Золотої Орди, до Володимира-на-Клязьмі. Наступні митрополити перебрались до Москви, оскільки вона стала центром Московського князівства. У юрисдикції Константинопольського патріархату залишалася Київська митрополія. Московські митрополити, залежні від князів, уже тоді почали боротись за звільнення від залежності Константинополя.

Поширення християнства на півночі і сході проходило дуже повільно і важко, як свідчать літописні джерела, іноді доводилось і силою насаджувати віру, тобто вогнем і мечем.

Треба зазначити, що історичний простір Київської митрополії, яка охоплювала українські та білоруські землі, значно відрізнявся від умов, де панувала Золота Орда,

тобто від простору поширення московського православ'я. Релігійна свідомість москвитів була спрямована на політичну, деспотичну форму правління. Це допомогло потім російським апологетам створювати різноманітні меседжі, фальсифікувати історичну дійсність. Один із таких міфів – звеличення Олександра Невського, якого Російська православна церква піднесла до лику «Святих». Хоча ігнорується саме походження Олександра Невського, який мав родинні зв'язки з ханом, і податки, які він збирав від своїх земляків, передавав до Золотої Орди. Його прославляли за подвиги в битвах на річці Неві та на Чудському озері.

Зрозумівши значення християнства для утвердження князівської влади, світські правителі активно підтримували духовенство. На відміну від високоосвіченого київського духовенства, на московських землях священники мали примітивну освіту та були залежні від князівської влади.

Московським князям імпонувала абсолютна влада хана над своїми підлеглими і вони цю модель правління копіювали у своїй державотворчій діяльності.

Зі зміцненням та розширенням Московського князівства зростали амбіції духовенства та світської влади щодо утворення Московської митрополії та відокремлення від Київської.

Після захоплення османами Константинополя у 1453 р. весь християнський світ сприйняв це як трагедію, а Москва постала абсолютним опонентом Візантії. Вона декларувала, що все грецьке православ'я – продажне, зрадницьке (Денис, 2022).

Скориставшись падінням Візантійської імперії у 1448 році, московським митрополитам було поставлено Іону без благословення константинопольського патріарха Григорія III Мамми (Енциклопедія Сучасної України, 2019).

Цей рік вважається роком проголошення автокефалії Московської митрополії.

Митрополит Феодосій, наступник Іони, отримав у 1461 році титул «митрополит Московський» без благословення Константинопольського патріарха. У 1458 році Вселенський патріарх висвятив на «митрополита Київського Галицького і всієї Русі» Григорія II Болгариновича, цей титул зберігався за Київським митрополитом до 1886 р. (Дімітров, 2019).

Від середини XVII століття формується доктрина «Москви як Третього Риму». Два Рими впали, третій Рим – Москва стоїть, а четвертому – не бути. Цю доктрину сформулював чернець Філофет Псковський, нею Московія позиціонувала себе спадкоємницею не тільки хрестителя Русі князя Володимира Великого, а й імператора Костянтина I.

Як аргументує релігієзнавиця А. Мельниченко, РПЦ хибно вважає себе спадкоємницею Риму і формулює тезу «Москва – Третій Рим». Ідеться про тяглість традиції Рим – Константинополь – Москва першопочатково, до другої половини XVI століття, ця теза звучала як «Москва – другий Київ» та натякала на спадковість російських царів та Рюриковичів (Мельниченко, 2022).

Національний менталітет росіян формувався на концепції «вибраності» та «кращості» порівняно з іншими народами.

Якщо об'єктивно аналізувати, в релігійних справах Москва спілкувалась з Константинополем тільки через Київ. Після монгольської навали на Русь 1238–1240 рр. митрополит Київський переїхав до Володимира-на-Клязьмі, це сучасне місто, яке заснував Володимир Мономах. Сталося це 1299 року, а пізніше – 1325 року перебрався до Москви, хоча і далі титулувався як «митрополит Київський і вся Русі» (Мельниченко, 2022).

Ментальність росіян формувалася починаючи з 1480 року, з часів коли Московія здобула суверенітет від монгольської орди, єдиною ідеєю московської еліти стало повернення Києва, адже Київ – це шапка Мономаха, це Русь, це останнє православне царство і велика візантійська спадщина (Галушко, 2022).

Присвоєння чужої історичної спадщини було основним завданням царської, а пізніше радянської та російської політичної еліти.

З часу розширення кордонів і зміцнення Московського князівства церковні ієрархи почали активну боротьбу за проголошення Московського патріархату. Спираючись на значну підтримку князівської влади, від якої вони були залежні, ослаблення Константинопольського патріархату, після його захоплення Османською імперією, не гребуючи ніякими засобами і методами Московія утверджувала патріархат.

У 1569 р. після Люблінської унії Литва, у складі князівства якого перебували українські

землі, була насильно приєднана до Польщі. Польські єзуїти почали запеклу боротьбу проти українського православ'я. Полонізація та окатоличення українців викликали відчайдушний опір українського населення.

Наслідки цих релігійних утисків були страшні для обох народів. Польщі вони користі ніякої не принесли, а український народ довели до розпуки й кинули назавжди в обійми Москви (Огієнко, 1993, с. 160).

Розпочалась втеча українських священників і ченців з Польщі до Москви, таким чином польський релігійний гніт прискорив міграційні процеси до Московії.

Українські церковні ієрархи добре знали про злиденне життя та утиски московського духовенства світською владою. Українська церква мала свої церковні звичаї, свої обряди, навіть деякі свої вірування, хрестини, вінчання, похорон, деякі свята, все це в Москві прозивали ересю (Огієнко, 1993, с. 161).

Російський цар Борис Годунов пів року силою утримував Константинопольського патріарха в Москві. Після шаленого морального і психологічного тиску Константинопольський патріарх змушений був легалізувати самопроголошену автокефалію, яка виникла після відколу Московської церкви від святої Київської митрополії. Священники не брали участь у канонічній легалізації (Дімітров, 2019).

У січні 1589 року цар Федір Іванович скликав боярську Думу разом із церковним Собором, і з благословінням Константинопольського патріарха Єремії поставив Іову Московським патріархом.

Ще однією трагічною сторінкою для українського православ'я стала Переяславська рада 1654 року, яка об'єктивно зміцнила Московську православну церкву. Після Переяславської ради Лівобережна Україна з Києвом відійшла до Московської держави. Зрадницьку роль відіграв лівобережний гетьман Іван Самойлович, який близько зійшовся із патріархом Іоакимом Савеловим і з незрозумілих причин вінчався у нього. Самойлович вирішив вивести Київську митрополію з-під опіки Константинополя – під приводом того, що нібито було небезпечно їхати до Константинополя через татарські степи, а краще і безпечніше їхати до Москви (Шурхало, 2018).

У 1686 році за спільною домовленістю Самойлович із царівною Софією, регенткою

царського престолу, і Московським патріархом відправляють спільне посольство до Константинополя (Шурхало, 2018).

Посол Олексій, побачивши, що з патріархом Діонісієм IV результату не доб'ється, звернувся до великого візира. Оскільки Туреччина була у складному становищі, охоплена загрозою війни зі сторони Польщі, Австрії і Венеції, Московія перебувала у мирі, погодилась на допомогу. Після наказу візира в травні 1686 року патріарх Діонісій перевів у канонічну залежність Київську митрополію Московському патріархату. Як зазначав І. Огієнко, з усіх православних церков тільки церква Московська сліпо наслідувала церкву Візантійську щодо підлеглості державі, і не тільки наслідувала, але і випередила її в цьому: запровадила у себе правдивий цезарепапізм (Огієнко, 1993, с. 195).

Це і стало одним зі складових елементів формування «руського міра».

Феофан Прокопович, який був помічником і радником царя Петра I, запропонував йому саму дефініцію «Росія», з якою той погодився. Будучи реформатором своєї держави, Петро I часто відвідував Європу і запозичив багато нового для своєї державотворчої діяльності. Він оточував себе представниками вищого духовенства – вихідцями з України, які були високоосвіченими, володіли багатьма мовами, закінчували європейські навчальні заклади. Петро I розумів, що його недолюблювало російське духовенство за реформи у різних сферах, навіть називало його «антихристом», тому він і призначив українця Стефана Яворського патріаршим блюстителем.

Петро I хотів побудувати державу за європейським зразком і не хотів ділити владу на світську і духовну, а все підпорядковував собі. Йому імпонували форми держав, де домінував протестантизм. Реформування церкви він доручив українським церковним діячам, які не мали тісних зв'язків з російським духовенством і значно перевищували за своїм інтелектуальним рівнем. Свідченням цього є історичний факт, що з 1720-х по 1760-ті роки близько 80 єпископів українського походження були призначені на кафедри в Росії.

Петро I використовував українське духовенство у процесі боротьби із залишками язичництва, в боротьбі із сектантством та старообрядництвом у процесі введення християнства серед підпорядкованих народів (Шурхало, 2021).

Як свідчать історичні джерела, Петро I обмірковував ідею адміністративного реформування ще після своєї першої поїздки в Англію у 1698 році, коли замовив англійцю Френсісу Лі розробити проєкт апарату управління державою. Подібний управлінський орган – «колегію з питань релігії» – розробив для Петра I відомий німецький філософ Готфрід Лейбніц у 1711 році. Колегіальний устрій для окремих відомств Петро I почав запроваджувати з 1712 року, а у 1717 році призначив десять президентів з наказом «сочинить свої коллегии» (Євсєєва, 2019).

Також Петро I доручив Ф. Прокоповичу розробити документ реформування церковного управління, яке той успішно виконав.

Дуже швидко, як для цього часу, були зібрані підписи церковних ієрархів і уже 5 лютого (25 січня) 1721 року на чолі Церкви в Московському царстві замість Помісного собору, як вищого управління і патріарха, що керує церквою між соборами, стала Духовна Колегія. Від початку її штат складався з президента: митрополит Рязанський Стефан (Яворський), двох віце-президентів: архієпископи Новгородський Феодосій (Яновський) та Псковський Феофан (Прокопович), чотирьох радників: архімандрити Іпацького, Симонова, Високопетровського та Донського монастирів, і чотирьох асесорів: два протопопи, «грецький чорний священник» та четвертий, якого Духовна Колегія «заблагорассудит» (Євсєєва, 2019).

Таким чином, Петро I ліквідував Московський патріархат, управління церквою передав державній установі і сам практично став главою церкви.

Як зазначає С. Плохій у своїй монографії «Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії», Петро I зробив великий внесок у секуляризацію російської держави, скасувавши сан патріарха і беззастережно підпорядкувавши церкву державі відповідно до Прокоповичевого «Духовного регламенту» 1721 року. Він також доклав чимало зусиль, щоб секуляризувати свій двір і суспільство загалом, упровадивши новий, переважно світський і зорієнтований на династію офіційний календар замість переважно релігійного календаря своїх попередників.

З іншого боку, за царювання Петра I релігія загалом і православ'я зокрема зникають зі списку

чільних ознак, які визначають російську ідентичність супроти чужоземців (Плохій, 2017, с. 311).

Як свідчить історичний досвід, зрощення церкви і держави не приносило корисних результатів. Світська держава завжди буде впливати на церкву і віровчення, використовуючи церкву як засіб поширення впливу на світське життя. Церква таким чином потрапляє в незручне становище і змушена відповідати за дії монархів і влади загалом.

Висновки. Доктрина «руського міра» має глибоке історичне коріння. Формування Московського князівства відбулось під впливом могутньої Золотої Орди. Залежність від ординців у політично-економічній сфері була значною. Це виплата данини, участь у військових походах тощо. Московським князям імпонувала модель державного устрою Золотої Орди, абсолютна влада хана, залежність всіх від волі хана.

Поширення християнства на московських землях проходило дуже повільно і важко. Зрозумівши значення нової релігії для зміцнення своєї влади, московські князі активно сприяли духовенству у цьому процесі. З огляду на малочисельність населення, значну територію, низький освітній і культурний рівень духовенства та знаті князівська влада відіграла домінуючу роль. У цьому процесі російська православна церква була залежна від князівської влади, із самого початку її існування склалась модель цезарепанізму.

Саме за сприяння князівської влади була проголошена Московська митрополія. Потім шляхом підкупу, обману, насильства було створено Московський патріархат. Особливо ганебним було приєднання Київської митрополії до Московського патріархату.

Московська світська влада, як і російські церковні ієрархи, досягала своїх цілей підступно, не гребуючи ніякими засобами. Досягнутий результат завжди домінував над формами та методами. Цьому твердженню є свідчення використання Константинопольського патріархату, коли він значно ослаб після завоювання Константинополя Османською імперією у 1453 році.

Також московські князі, царі фальсифікували історичну дійсність, постійно приписували собі спорідненість і витоки від славетної історії Київської Русі. І така традиція залишилась і по сьогодні.

Залежність від державної влади в кінцевому підсумку привела до ліквідації інституту патріарха за Петра I, утвердження керівництва Російською православною церквою державним органом, Святійшим Синодом, який підпорядковувався імператору, а сам імператор оголошувався главою церкви.

Більше 200 років РПЦ не мала свого патріарха.

Імперське панування над РПЦ привело до генези такого ганебного явища, як «руський мір», у наш час, що вилилось у прагнення президента Російської Федерації В. Путіна реанімувати неоімперію.

Список використаних джерел:

1. Галушко К. (2022). Застрягли в убогості і злиднях середньовіччя: історик про витoki і суть сучасної ментальності росіян. *Факти*. 17.04.2022. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20220417-zastryagly-v-ubogosti-i-zlydnyah-serednovichchya-istoryk-pro-vytyky-i-sut-suchasnoyi-mentalnosti-rosiyan/>.
2. Денис Д. Коли московське православ'я стало зряддям Російської імперії. *Локальна історія*. 08.2022. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/koli-moskovske-pravoslavia-stalo-znariaddiam-rosiiskoyi-imperiyi/>.
3. Дімітров П. (2019). Приховані сторінки історії Російської православної Церкви. *Сумський історичний портал*. 23.12.2019. URL: <https://history.sumy.ua/methodical-materials/lecture-hall/9135-prykhovani-storinky-istorii-rosiiskoi-pravoslavnoi-tserkvy.html>.
4. Енциклопедія Сучасної України. Московський патріархат. (2019). Т. 21: «Мікро» – «Моя» / Гол. редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 712 с. URL: <https://esu.com.ua/article-68689>.
5. Євсєєва Т. (2019). Церковна реформа Петра I. *Цей день в історії*. 03.08.2019. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0205T/>.
6. Мельниченко А. (2022). «Третій Рим», або як Російська Православна Церква стала зброєю «руського міра» та полюбила атомну бомбу. *Київ: Україна*. 19.04.2022. URL: <https://ua.boell.org/uk/2022/04/19/tretiy-rym-abo-yak-rosiyska-pravoslavna-tserkva-stala-zbroeyu-russkoho-mira-ta>.
7. Огієнко І. (1993). Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви. У 2 т. Т. 1–2. Київ : Україна. 284 с.
8. Плохій С. (2017). Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусії. Київ : Критика. 456 с.
9. Шурхало Д. (2018). 1686 рік: як Київська митрополія опинилась в Московському патріархаті? *Радіо Свобода*. 22.04.2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29183028.html>.
10. Шурхало Д. (2021). 300 років тому, як українські ієрархи на догоду Петру I реформували російське православ'я. *Радіо Свобода*. 24.01.2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/petro-pershyi-likvidatsiya-patriarshstva/31066540.html>.

References:

1. Galushko, K. (2022). *Zastryahlu v ubohosti i zlydnyah seredniovichchia: istoryk pro vytoky i sut suchasnoi mentalnosti rosiiian* [Stuck in the poverty and misery of the Middle Ages: a historian about the origins and essence of the modern mentality of Russians]. *Fakty*. Retrieved from: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20220417-zastryagly-v-ubogosti-i-zlydnyah-serednovichchya-istoryk-pro-vytyky-i-sut-suchasnoyi-mentalnosti-rosiyan/> [in Ukrainian].
2. Denys, D. (2022). *Koly moskovske pravoslavia stalo znariaddiam Rosiiskoi imperii* [When Moscow Orthodoxy became a tool of the Russian Empire]. *Localna istoria*. Retrieved from: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/koli-moskovske-pravoslavia-stalo-znariaddiam-rosiiskoyi-imperiyi/> [in Ukrainian].
3. Dimitrov, P. (2019). *Prykhovani storinky istorii Rosiiskoi pravoslavnoi Tserkvy* [Hidden pages of the history of the Russian Orthodox Church]. *Sumskiy istorychnyi portal*. Retrieved from: <https://history.sumy.ua/methodical-materials/lecture-hall/9135-prykhovani-storinky-istorii-rosiiskoi-pravoslavnoi-tserkvy.html> [in Ukrainian].
4. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. (2019). *Moskovskiy patriarkhat*. [Encyclopedia of Modern Ukraine. Moscow Patriarchate]. Т. 21: «Micro» – «Моя» / Gol. Redkol.: I.M. Dziuba, A.I. Zhukovskiy, M.G. Zhelezniak ta in.; NAN Ukrainy, NTSH. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 712 s. Retrieved from: <https://esu.com.ua/article-68689> [in Ukrainian].
5. Yevsieieva, T. (2019). *Tserkovna reforma Petra I* [Church reform of Peter I]. *Tsei den v istorii*. Retrieved from: <https://www.jnsm.com.ua/h/0205T/> [in Ukrainian].
6. Melnychenko, A. (2022). «Tretii Rym», або як Російська Православна Церква стала зброєю «руського міра» та полюбила атомну бомбу [“Third Rome”, or how the Russian Orthodox Church became a weapon of the “Russian world”

and fell in love with the atomic bomb]. *Kyiv: Ukraina*. Retrieved from: <https://ua.boell.org/uk/2022/04/19/tretyi-rym-abo-yak-rosiyska-pravoslavna-tserkva-stala-zbroyeyu-russkoho-mira-ta> [in Ukrainian].

7. Ogiienko, I. (1993). *Ukrainska tserkva. Narysy z istorii Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy* [Ukrainian church. Essays on the history of the Ukrainian Orthodox Church]. U 2 t. T. 1–2. Kyiv: Ukraina. 284 s. [in Ukrainian].

8. Plohi, S. (2017). *Pokhodzhennia slovianskykh natsii. Domoderni identychnosti v Ukraini, Rosii ta Bilorusii* [The origin of the Slavic nations. Pre-modern identities in Ukraine, Russia and Belarus]. Kyiv: Krytyka. 456 s. [in Ukrainian].

9. Shurkhalo, D. (2018). 1686 rik: yak Kyivska mytropolia opynylas v Moskovskomy patriarkhati? [1686: how did the Kyiv Metropolitanate end up in the Moscow Patriarchate?]. *Radio Svoboda*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/29183028.html> [in Ukrainian].

10. Shurkhalo, D. (2021). 300 rokiv tomu, yak ukrainski iierarkhy na dogodu Petru I reformuvaly rosiiske pravoslaviia [300 years ago, when the Ukrainian hierarchs reformed Russian Orthodoxy in favor of Peter I]. *Radio Svoboda*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/petro-pershyyi-likvidatsiya-patriarshstva/31066540.html> [in Ukrainian].